

پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸
(از ص ۹۹ تا ص ۱۱۵)

آئین چاووش خوانی در استان هرمزگان

سهراب سعیدی^۱

دانش آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

علی محمد پشت‌دار

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور

حسین قاسم‌پور مقدم

دانشیار علوم تربیتی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۸/۱۹؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۴/۱۸

چکیده

بانگ چاووش در هرمزگان نوائی است عرفانی و روحانی که برای دعوت مردم به محافل و مجالس دینی و یا به زیارت رفتن از آن استفاده می‌نمایند و آن این گونه است که ملای چاووش خوان بر بلندی رفته و در حالی که دست بر بناگوش گرفته با آهنگ و صوتی دلنشین اشعاری را در مدح و منقبت امامان می‌خواند. در گذشته بانگ چاووش خوان مردم را مطلع می‌کرد که در آن شب مجلس منبر و وعظ برگزار می‌شود و همین‌طور این چاووش در حکم اعلان خبر هم بوده است. چاووش خوان بسته به نوع سفری که زائر می‌رود اشعاری را می‌خواند و مردم برای بدرقه و حلالیت خواهی به دیدارش می‌روند و زیارت قبول می‌گویند. آئین چاووش خوانی نیز یکی دیگر از آئین‌های مذهبی استان هرمزگان است که در این استان - با توجه به نسخه‌های خطی از مرحوم ملا منصف و مرحوم حسینعلی قضائی علیایی - حدود ۳۰۰ سال سابقه دارد و در حال حاضر هم اجرا می‌شود. این مقاله با روش تحلیل محتوا و با استفاده از ابزار کتابخانه، آئین چاووش خوانی در هرمزگان را معرفی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: سفر زیارتی، میناب، مرثیه، فرهنگ هرمزگان، آئین چاووش خوانی.

Sohrab_minab@yahoo.com

۱ رایانامه نویسنده مسئول:

مقدمه

چاووش (čâvuš) به معنی نقیب لشکر و نگهبان قافله، از تشکیلات ترکان عثمانی است که به عنوان فراش و فراشی بوده و رئیس این چاووشان که آن‌ها را چاووش باشی نامیده اند، در حکم رئیس تشریفات و نایب رئیس دیوان به شمار می‌آمده اند. «دور باشی چاووشان در هنگام عبور مرکب سلطان، جهت منع عامه از تماس و ارتباط با اهل لشکر بوده است؛ این لفظ به صورت چاویش و شادباش به عربی نیز منتقل شده است» (مُصاحب، ۱۳۸۱: ۲۳۱).

در تعریف دیگری از چاووشی در فرهنگ دهخدا آمده است: «کسی که در دربار پادشاهان و در نزد امرا و بزرگان، وظیفه‌دار امور تشریفات بوده، در روزهای سلام، اشخاص را معرفی می‌کرده است» (دهخدا، ۱۳۷۷: ۵۲۶). همین گونه فرهنگ عمید نیز در مورد چاووش آورده است: «نقیب و پیشرو و لشکر؛ پیشرو کاروان؛ یعنی کسی که پیشاپیش قافله یا دسته‌ای از زوار حرکت می‌کرد و آواز می‌خواند» (عمید، ۱۳۸۶: ۲۳۵). چاووش واژه‌ای ترکی است به معنای جارچی، پیک، پیشرو کاروان، کسی که دعوت رفتن به زیارت عتبات و خانه خدا کند. در اصطلاح چاووشی به خواندن اشعار نغز و دلکشی اطلاق می‌شود، در مدح و منقبت امامان معصوم علیهم‌السلام که مردم را برای رفتن به زیارت تشویق می‌کرده است. چاووشی در مناطق مختلف کشور، معمولاً به لهجه‌های محلی آن منطقه تلفظ می‌شود.

چاووشی گونه‌ای از ادبیات شفاهی است که از دوران صفویه تا به امروز، در ایران رواج داشته است. هنر چاووشی هر چند هنری دیرپا و پربار است؛ اما متأسفانه طرفداران آن کم می‌شوند و راویان آن نیز یکی پس از دیگری از دنیا می‌روند. چاووشی جملاتی ساده و پرشور و آهنگ‌دار است که قواعد شعرهای رسمی چندان بر آن‌ها حاکم نیست. چاووش خوانان در طول مسیر و تا رسیدن به مقصد چند بیت چاووشی می‌خوانند. متن این آوازه‌ها به خاطر این که بیانگر ارزش‌ها هستند، کارکردهای ویژه‌ای برای جوامع و فرهنگ‌ها دارد. اجرای این اشعار به صورت آواز، درک گسترده و عمیق‌تر از آن‌ها را میسر می‌سازد.

رسم چاووشی خوانی علاوه بر استان هرمزگان، در استان‌های دیگر مثل خوزستان، بوشهر، فارس و حتی استان‌های شمالی مانند مازندران نیز معمول است. چاووشی در هر

منطقه به نامی خاص و یا به لهجه خاص آن منطقه تلفظ می‌شود. به عنوان مثال در خراسان (بیرجند) به «چاووش خوانی»، «نذاره خوانی» می‌گویند.

«در استان هرمزگان یک یا دو روز قبل از رفتن به کربلا یا مشهد یا مکه، ملا چاووش می‌خواند. همین‌طور به هنگام برگشت از زیارت نیز زائر به همراه چاووشی به منزلش می‌رود. اما در بوشهر معمول بوده است که سه روز قبل از حرکت زائران و نیز سه روز پس از بازگشت آن‌ها، در خانه زائر مراسم مهمانی و چاووشی خوانی برگزار می‌شده است» (شریفیان، ۱۳۸۳: ۶۳).

چاووش با صدای گرم و دلنشین خود هم گرمی‌بخش محفل حاضران است و هم غایبان را از سفر آگاه می‌کند و آن‌ها را به شرکت در مراسم روضه یا وداع با زائر دعوت می‌کند. در مورد چاووش خوانی در هرمزگان غلامحسین حسینی قضائی در سال ۱۳۹۴ کتابی را با عنوان چاووش در هرمزگان جمع‌آوری کرده‌اند که در انتشارات موعود اسلام چاپ شده است. در همان سال سهراب سعیدی نیز کتابی با عنوان مرثیه سرایی در هرمزگان در انتشارات دارالتفسیر چاپ کرده‌اند که یک فصل آن کتاب چاووش است و همین‌طور ایشان در سال ۱۳۹۷ کتابی با عنوان امام رضا در شعر شاعران هرمزگان منتشر کرده که یک فصل از آن کتاب اختصاص به چاووش با موضوع حضرت امام رضا (ع) می‌باشد. در مورد مقاله‌هایی که با موضوع چاووشی به نگارش آمده به ذکر این موارد می‌پردازیم: در سال ۱۳۹۶ خانم‌ها زینب السادات موسوی و مهری مساعد مقاله‌ای با عنوان چاووش خوانی در بوشهر و بررسی ادبی و زبانی آن به دومین همایش ادبیات محلی دانشگاه بوشهر ارائه داده‌اند. از موارد دیگر می‌توان به مقاله سید علیرضا هاشمی با عنوان چاووش و چاووش خوانی در سفرهای زیارتی اشاره کرد که این مقاله در هشت صفحه در فصلنامه نجوای فرهنگ صدا و سیما چاپ شده است که پژوهشی میدانی است. همین‌طور از دیگر مقالات چاپ شده در این خصوص نیز می‌توان به مدخل چاووش خوانی از آقایان محمد مشهدی نوش ابادی و ابراهیم موسی پور اشاره نمود که در دانشنامه جهان اسلام چاپ شده است. اما در خصوص تحلیل و تفسیر و توضیح چاووش‌های هرمزگان کتاب یا مقاله‌ای به نگارش نیامده، و این مقاله می‌کوشد این آئین را بررسی و معرفی کند.

بحث اصلی

چاووشی سنت و آوازی باستانی است؛ اما شکوه و رونق آن را می‌توان پس از ورود دین اسلام به ایران دانست. «چاووش خوانی سمبلی از درهم آمیختن سنن و موسیقی ایرانیان و فلسفه آئین‌های مذهب شیعه است» (قلی‌پور، ۱۳۷۹: ۶۰). «چاووش و چاووشی شغلی بوده

است در تشکیلات دولت عثمانی که بعدها وارد فارسی شده است. گاهی شغل چاووشی موروثی بوده است و از پدر به فرزند منقل می‌شده است. چاووش خوانی صورت کاملاً حرفه‌ای داشت، در برخی اسناد چاووش به عنوان شغل ثبت شده است. در برخی از خانواده‌ها نیز این حرفه ارثی بود» (عنصری، ۱۳۶۶: ۱۶۶). «چاووشی خوانان نیز با عصای سرکج پیاپیش موکب به حرکت درمی‌آمدند و با بانگ بلند و رعدآسا مردم را از عبور پادشاه مطلع می‌ساختند» (حمیدی، ۱۳۸۹: ۱۵۵). چاووشان در روزهای سلام نیز حضور داشته‌اند:

نه‌نه قباد مخوان، کیقباد خوانش از آنک قباد چاووش روز سلام او زبید
(خاقانی، ۱۳۶۸: ۶۰۵)

چاووش بعدها به کسانی که اعلام‌کننده اخبار مهم یا ندا دهنده حرکت بودند، اطلاق می‌شد. «از چاووشان دعوت می‌کردند تا در مجالس حضور یابند و با آواز مخصوص خود، همگان را از عزیمت زائران به عتبات عالیات و نیز بازگشت آن‌ها مطلع سازند. ظاهراً رسم چاووشی برای زائران عتبات از دوره صفویه مرسوم شده و از دوره قاجار مورد توجه فراوان قرار گرفته است» (یوسفی، ۱۳۷۰: ۲۹) روایت است اولین کسی که در تاریخ اسلام به چاووشی پرداخت، زید مجنون بود. او در زمان متوکل عباسی می‌زیست.

هر که دارد هوس کرب و بلا بسم‌الله هر که دارد سر همراهی ما بسم‌الله
«هنگام عزیمت زائران به کربلای معلا، چاووش خوانان در سوگ سالار شهیدان اشعاری را می‌خواندند. بیشتر این اشعار مربوط به هنگام کار و پیاده‌روی و هنگام مسافرت بوده که امروزه با ماشینی شدن زندگی، زمینه ظهور آن‌ها کمرنگ شده است. یکی از دلایل کاسته شدن از حرمت و اعتبار چاووشی، رواج یافتن مزدستانی و خلعت گرفتن آن‌ها بود که سبب برتری جنبه مادی کار بر جنبه معنوی آن شد» (حداد عادل، ۱۳۸۶: ۸۰۱)

در ابتدا چاووشان توقع چندانی نداشتند و از طرفی تقلید از چاووش خوان دیگر را نیز جایز نمی‌دانستند. به مرور روش آن‌ها تغییر کرد، هم خواستار توشه سفر خود شدند و هم اهل تقلید و رقابت. در نتیجه از منزلت چاووشان به مرور کاسته شد (یوسفی، ۱۳۷۰: ۸). «در برخی موارد چاووشی خوانان هنگامی که شهر زیارتی و نمای حرم از دور پدیدار می‌شود (مثلاً تپه سلام نزدیک مشهد)، هدیه‌ای به نام «گنبدنما»، از زائران دریافت می‌کردند. هم‌چنین هنگام بازگشت کاروان، چاووشان چند منزل جلوتر حرکت می‌کردند تا بازگشت زائران را به خانواده آن‌ها خبر دهند و مزدگانی بگیرند» (علم، ۱۳۹۵: ۵۲).

هر زائر در حد توان خود، مبلغی به چاووشان پرداخت می‌کرد. در این موقع چاووش خوان اشعاری را از حفظ و یا از دفترچه یادداشت خود ترنم می‌کند که سبب جاری

شدن قطرات اشک زائران می‌شود و آه زائران طنین دیگری در کاروان می‌افکند. بانگ چاووشی آهنگی است عرفانی که معنویت مراسم مذهبی را افزون می‌کند.

«اشعار مذهبی و آئینی در بسیاری از مراسم و مناسک اجتماعی نقشی پررنگ و کارکرد ویژه‌ای دارند. این اشعار با حال‌ها و شیوه‌های موسیقایی خاص خود اجرا می‌شوند. چاووش‌خوانی نیز از این نمونه‌هاست. «کارکرد اجتماعی آوازها نقش مهمی در رواج اشعار فارسی و در نتیجه پیوند فرهنگی داشته است. پیوند شعر و آواز، تنوع مضامین شعری و جایگاه اجتماعی آواز، هستی و فرهنگ فارسی را معنا می‌بخشد» (هاشمی، ۱۳۸۷: ۳۷).

آواز «چاووشی در موقعیت‌های گوناگون کاربرد داشته است. به دلیل آواز حزین و ناله و سوز خاصی که در صدای خواننده آن وجود داشت، در مراسم عزاداری سرور و سالار شهیدان نیز خوانده می‌شد و در نتیجه بعد مذهبی آن پررنگ‌تر شد. در مراسم عاشورا هنگام سینه‌زنی با دستور یا مظلوم، سینه‌زن‌ها با پاسخ به سینه‌زن تک‌خوان و با گفتن و تکرار مداوم یا مظلوم چاووشی‌خوان را همراهی می‌کنند. یکی از ویژگی‌های آنان داشتن صدای خوش بوده است. صوتی گرم و دلنشین که هنرمندانه جلوه می‌کرد و مردم را به وجد می‌آورد» (شریفیان، ۱۳۸۳: ۶۳).

چاووش خوانی اگر جهت با خبر کردن مردم برای منبر و دعوت به روضه خوانی باشد توسط یک نفر اجرا می‌شود ولی در موارد دیگر مانند انتقال میت و تشیع جنازه به آرامگاه توسط دو یا چند نفر اجرا می‌شود تا چاووش خوان با توجه به چاووش خوانان کمکی از اجرای خود خسته نشود.

به هنگام روضه نیز دوبار چاووش خوانده می‌برد دفعه اول قبل از مراسم و در نوبت دوم زمانی که نوحه خوانی به اتمام رسیده و روحانی بر منبر می‌نشینند. اما چاووش خوانی در سفر زیارتی در چند نوبت اجرا می‌شود که معمولاً با توجه به سفر محتوای اشعار نیز تغییر می‌کند.

«بیشتر مواقع چاووشی توسط یک نفر اجرا می‌شود؛ اما گاهی از میان حاضرین، افرادی که دارای صوتی زیبا و دلنشین هستند به قصد قربت و کسب ثواب، چاووش‌خوان را همراهی می‌کنند. به این ترتیب مصراع اول را چاووش اول که فردی حرفه‌ای است، می‌خواند و سه مصراع بعد را به ترتیب، سه نفر دیگر همخوانی می‌کنند» (شریفیان، ۱۳۸۳: ۶۵).

هر چند چاووشی سروده افراد گمنام است و بیشتر ذوق و سلیقه عامه در آن تصرف کرده است؛ اما چاووشی‌خوانان سعی می‌کنند این ذوق و سلیقه را کامل کنند. در بعد ادبی چاووشی‌ها، آنچه مورد توجه سراینده بوده سادگی و توصیفات زیبا و جاندار است. صمیمیت موجود این سروده‌ها بیش از هر جنبه‌ی هنری دیگری توجه مخاطب را به خود جلب می‌کند. اشعار چاووشی پاره‌ای غمگنانه و سوگوارانه هستند و گاهی هنگام شهادت معصومین (ع) به کار می‌روند، جالب است که این آواها در هر نقطه‌ای از ایران که سروده شده باشند، مفاهیم آن‌ها کم و بیش یکی است و شاید در ظاهر تفاوت‌هایی داشته باشند. «درون‌مایه آن‌ها نوعی ترغیب برای بازگشت به «خویشتن خویش» و «جست‌وجوی گمشده»، «یافتن آن دگر قدسی» و «پیوند با نور الهی»، بود (شفیعی دکندی، ۱۳۸۲: ۲۱۱). از طریق این سرود، چاووشی‌سرای و چاووشی‌خوان با معصومین

ارتباط معنوی برقرار می‌کنند و آن‌ها را به یاری می‌طلبند. در چاووش‌هایی که مخصوص زیارت حرم تابناک و مرقد ملکوتی حضرت امام رضا است، مفهوم غربت از دیار و وطن در اشعار چاووشی، بسامد بالایی دارد که ریشه در غربت امام رضا (ع) و دوری زائر از بارگاه حضرت دارد.

از دیگر مضامین چاووش‌نامه‌ها، توصیف امامان و اولیای دین بوده است و چاووش‌خوانان به مدح و منقبت و توصیف صفات والای این بزرگان پرداخته‌اند که از این جهت نیز چاووش‌ها حکم کتابی برای معرفی و آشنایی با بزرگان دین را دارند.

بر مشامم می‌رسد هر لحظه بوی کربلا در دلم ترسم بماند آرزوی کربلا
تشنه‌ی آب فراتم‌ای اجل مهلت بده تا بگیرم در بغل قبر شهید کربلا...

«چاووشی معمولاً بدون همراهی ساز و معمولاً توسط چند نفر خوانده می‌شود. آواز چاووشی که شور و شوق برانگیختن را در حاضرین ایجاد می‌کند، شباهت زیادی به نغمات رایج در پرده‌های دستگاه «چهارگاه» از موسیقی ردیف ایرانی دارد» (شریفیان، ۱۳۸۳: ۶۵).

در هرمزگان چاووشی علاوه بر زمان اعزام آغاز سفر زائران به خانه خدا و عتبات عالیات در دیگر مراسم مذهبی نیز کاربرد دارد؛ یکی از کاربردهای مهم چاووشی سفر به مشهد و زیارت مرقد تابناک و ملکوتی حضرت امام رضا (ع) است. چاووش‌خوان معمولاً جلوتر از زوار قرار می‌گیرد و بانگ چاووشی را سر می‌دهد که البته این موقع حرکت زائران به سوی مقصد است؛ البته چاووش‌های زیارتی در سه مرحله انجام می‌شود؛ مرحله اول؛ قبل از حرکت زائر؛ و آن گونه است که چاووش‌خوان بر بالای پشت‌بام یا بلندی قرار می‌گیرد و با بلندگو از دو روز قبل از سفر زائر بانگ چاووش را سر می‌دهد در این مدت دو روز اقوام، فامیل و آشنایان، همکاران و اهالی محل به دیدن زائر می‌آیند و از او علاوه بر نایب‌الزیاره بودن حلالیت می‌طلبند.

مرحله دوم؛ به هنگام حرکت زائر به سوی مقصد زیارت اماکن مقدس است که چاووش‌خوان در جلوی زائر و مردم قرار می‌گیرد؛ مردم مسافتی را پیاده با زائر طی می‌کنند و در این میان چاووش‌خوان با خوانش اشعارش با صدای خوش زائر و بدرقه‌کنندگان را با نفس مسیحی‌های خود متحول می‌کند و چه بسا اشک‌های زیادی که ریخته می‌شود.

مرحله سوم؛ به هنگام برگشت از سفر زیارتی است که قبل از رسیدن به آبادی زوار از وسیله خود پیاده می‌شوند و به همراه استقبال‌کنندگان پیاده تا در خانه خود می‌روند و هنگامی که به خانه رسیدند پایان کار چاووش‌خوان است.

۱. کاربردهای چاووش خوانی در هرمزگان

۱ - ۱. کاربرد اول: چاووش‌های منبری (صلواتی)

«به نور طلعت ماه محمدی صلوات به گیسوان سمنسای احمدی صلوات»

(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۱۵)

این چاووش حدود ده بیت دارد که در قالب مثنوی سروده شده است که محتوای آن ذکر خصایص پیامبر اکرم و حضرت علی (ع) و امام حسن و امام حسین (ع) است همین‌طور در ادامه چاووش به ذکر اسامی امامان دیگر تا امام مهدی (عج) پرداخته می‌شود که تعدادی از ابیات آن چنین است:

«به علم باقر و صادق دو پیشوا صلوات	به کاظم علوی اختر هدی صلوات
به شمس کشور دین حضرت رضا(ع) صلوات	به نور تقی و هادی دو رهنما صلوات
به عکسری و به مهدی جدا جدا صلوات	به حجت‌بن حسن ختم اوصیا صلوات»

(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۱۶)

قبل از این که روحانی، واعظ و یا ملای محلی منبرخوانی را آغاز کند؛ یکی از ذاکران چاووش می‌خواند و حاضران آهسته زیر لب صلوات می‌فرستند تا این که چاووش به بیت آخر برسد که در آن هنگام ذاکران با صلواتی بلند، منبرخوان را برای خواندن روضه بدرقه می‌کنند؛ البته قبل از خوانش چاووش پامنبری ذاکران چند نوحه می‌خوانند که در هرمزگان بیشتر آن نوحه‌ها از شاعران میناب چون منصف، حسینعلی قضائی، وارث لازم، جاریه قضائی، ذاکر، ملا معروف، حسین مسیحا و... است. از نمونه‌های دیگر چاووش‌های منبری به این چاووشی می‌توان اشاره نمود:

«فرمود چنین که خیمه‌ها بار کنید	هفتاد و دو تن ز خواب بیدار کنید
هفتاد و دو تن شهید بی‌غسل و کفن	فکری به دل عابد تبار کنید
به یکه‌تاز بیابان کربلا صلوات	به دست بریده صحرای کربلا صلوات
به نوجوان حسین شبه مصطفی صلوات	به قاسم‌بن حسن پور مجتبی صلوات

(سعیدی، ۱۳۸۷: ۶۳)

این چاووش منبری چهار بیت است که با صدای خوش خوانده می‌شود و ذاکر چاووش خوان به آن نوا می‌دهد تا اگر مشکل وزنی هم داشته باشد با نوا دادن برطرف می‌گردد. از نمونه‌های دیگر چاووش‌های پامنبری این موارد را می‌توان در مطالعه گرفت که البته شهرت فراوانی در هرمزگان دارد:

«ای موالی موسم فصل بهار کربلاست لاله باید چید هر کس دوستدار کربلاست

موسم گل چیدن استای غن‌دلیبان چمن
 کاروان سالار این ره شهریار کربلاست
 هم عنان با قاسم و عباس و اکبر شیعیان
 طالبان با بوی خوش از گل‌نزار کربلاست»
 (سعیدی، ۱۳۸۷: ۴۳)

چاووش در قالب‌های متفاوت چون مثنوی، غزل، غزل ناتمام، دوبیتی سروده و خوانده می‌شود و چون شعر عامه است، گاهی مانند نوحه ساختار شکنی می‌شود و به قواعد ادبی زبان فارسی پایبندی ندارد.

۱-۲. کاربرد دوم: سفر زیارتی به مشهد مقدس

ایام تابستان که مدارس تعطیل می‌شود مردم سفرهای خود را به اماکن زیارتی آغاز می‌کنند. در هرمزگان به هر کس مشهد رفته باشد؛ مشهدی (با تخفیف مش مانند مش علی) می‌گویند، همین‌طور القاب کربلایی از رفتن به کربلا و حاجی از رفتن به حج در سراسر ایران متداول و رایج است.

در گذشته رفتن به مشهد به صورت کاروان بوده که بسته به زمان زندگی و گذر ایام، وسایل ایاب و ذهاب نیز متفاوت بوده است. اما امروزه رفتن به مشهد به چند طریق صورت می‌گیرد از هواپیما گرفته تا قطار و اتوبوس که البته بیشتر آن وسایل نقلیه شخصی است. مشهدی‌ها دو روز قبل از رفتن به مشهد ملای چاووش خوان را خبر می‌کنند. ملا در حالی که بر بالای پشت‌بام قرار می‌گیرد در چند نوبت شروع به چاووش خوانی می‌کند و مردم به این طریق باخبر می‌شوند که فلان شخص قصد سفر به مشهد دارد و جهت التماس دعا قبل از سفر به ملاقات او می‌روند. کسانی که حاجاتی دارند با زائر در میان می‌گذارند و یا از او می‌خواهند تا نائب‌الزیاره به نیابت او باشد؛ در این موقع ملاقات‌کنندگان با چای و شربت و گاهی نیز شیرینی پذیرایی می‌شوند و به موقع برگشت نیز زائر، مهر، تسبیح و نخود را جهت هدیه به مردم می‌آورد و به فامیلان نزدیک علاوه بر آن موارد هدایای دیگر از قبیل پوشاک نیز هدیه می‌دهد. اما در اینجا نمونه و مطالع چاووش‌های زیارت مرقد هشتمین اختر تابناک آسمان امامت و ولایت ذکر می‌شود:

«ز تربت شهدا بوی سیب می‌آید
 ز طوس بوی رضای غریب می‌آید
 کسی ز طوس نیامد که نارضا باشد
 به شرط آن که جانب رضا، رضا باشد
 ز طوس تا به مدینه هزار فرسنگ است
 سری نهاده به زانو، رضا دلش تنگ است»
 (رستمی و ابوسعیدی، ۱۳۹۱: ۲۰۵)

این چاووش ^۲ه بیت است و بر وزن مفاعلهن مفاعلهن فعلن سروده شده است.

از موارد دیگر چاووش خوانی امام رضا(ع) این موارد قالب اشاره است:

«آهم غریب و درد غریب و دوا غریب
 خواهی غریب تا که غربت نشان دهم
 بلبل غریب و سرو غریب و رضا غریب
 در کربلا حسن و به مشهد رضا غریب...»
 (سعیدی، ۱۳۹۶: ۹۴)

این چاووش در شش بیت سروده شده است و یا؛

«یا امام رضا السلام علیک
 زهر مأمون دون کرده پرزخون
 هادی و رهنما سلام علیک
 قلبتای پیشوا السلام علیک...»
 (حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۲۳)

این چاووش نیز شش بیتی است که توسط غلامحسین حسینی قضائی مینایی سروده شده است و البته چون شعر عامه و در قالب نوحه است، مشکلات وزنی هم دارد و ساختار آن چاووش‌ها بیشتر بر ساختار نوحه‌های پامنبری است که در استان هرمزگان با توجه به نسخه‌های خطی از حسینعلی قضائی و دفتر بیاض‌های از سایر نوحه‌گویان دیار هرمزگان، قدمت سیصد ساله دارد.

۱-۳. کاربرد سوم چاووش: شب‌های دوشنبه و جمعه

بعد از اذان مغرب و عشا ملای چاووش‌خوان، بانگ چاووشی را سر می‌دهد و در شب‌های دوشنبه و جمعه یا سالگرد وفات پیامبر، امامان و بزرگان دین، بدین ترتیب مردم باخبر می‌شوند که آن شب مجلس منبرخوانی دایر می‌شود که معروف‌ترین چاووش‌ها در این خصوص چاووش کربلای مَعْلَى است.

«بر مشامم می‌رسد هر لحظه بوی کربلا
 تشنه آب فراتم‌ای اجل مهلت بده
 بر دلم یارب نماند آرزوی کربلا
 تا بگیرم در بغل قبر شهید کربلا...»
 (سعیدی، ۱۳۸۷: ۴۱).

این چاووش نیز نه بیت دارد که البته بر ساختار نوحه‌های عامیانه شکل گرفته است. که در چند دفتر با عناوین: رخس بی سوار، سوگواره‌ها، مرثیه سرایی در هرمزگان، عزا در هرمزگان، نوحه در هرمزگان و... به مدت دوازده سال اشعار آن نوحه‌ها را بررسی، تصحیح و چاپ کردم.

از نمونه دیگر چاووش‌هایی که در شب‌های دوشنبه و جمعه قبل از مراسم روضه‌خوانی اجرا می‌شود؛ این موارد قابل ذکر است:

«آه از دمی که بسته سلیمان کربلا
 می‌زد دست حسرت و می‌گفت الفراق
 بار سفر به سمت بیابان کربلا
 ما را زمانه خوانده به مهمان کربلا»
 (سعیدی ۱۳۸۷: ۱۵۶)

و یا:

ای هم‌رهان اهل وطن ما مسافریم
 تا وعده‌گاه عرصه‌ی میدان کربلا

ما می‌رویم کربوبلا بهر ماندگار
جاوید و زنده‌اند شهیدان کربلا»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۴۶)

و:

ای آب فرات از کجا می‌آیی
خود را نرساندی به لب خشک حسین
ناصراف ولی چه باصفا می‌آیی
دیگر به چه رو به کربلا می‌آیی
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۴۸)

چاووشی خوانی در نوع پا منبری آن در هر شب نوبت به ذاکری می‌رسد اما گاهی ذاکری گوی سبقت از دیگران می‌رباید و با چاووش خوانی خود ذاکران را به وجد می‌آورد. چاووشی که تمام شود ذاکران صلوات می‌فرستند و روضه خوان روضه اش را شروع می‌کند.

۱-۴-۴. کاربرد چهارم: سفر به زیارت عتبات عالیات

۱-۴-۱. سفر به نجف

«موالیان بشتابید برای فیض شرف
اگر محب امامی نکن تو کوتاهی
برای عرض ادب در جوار شاه نجف
علی علیه‌السلامست مولد کعبه به مثل در صدف...»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۲۹)

و:

صحرای نجف عجب صفایی دارد
ای کعبه به خود مبال از روی شعف
حیدر بنگر چه بارگاهی دارد
جایت بنشین که هر که جایی دارد»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۳۰)

و یا:

سلطان نجف که لافتی بودی تو
روزی که حسین ز تشنگی غش می‌کرد
همسایه به دشت کربلا بودی تو
کوثر به کجا و تو کجا بودی تو
(سعیدی، ۱۳۸۷: ۱۵۷)

در استان هرمزگان چاووش خوانی در سفر به نجف و همین‌طور بازگشت از آن رایج است و ذاکران چاووش خوان در هر مناسبتی به مانند نوحه، چاووش‌های مخصوص خود را دارند که سراینده تمام نوحه‌ها، اشعار تعزیه، عزاها، و چاووش‌های رایج در هرمزگان، شاعران آن منطقه هستند که البته گمنام‌اند و کمتر به تاریخ ادبیات ایران راه یافته‌اند.

۱-۴-۲. در سفر به کربلا و برگشت از آن

یکی از پرکاربردترین چاووش‌ها در استان هرمزگان چاووش سفر به کربلاست که در تمام مراسم‌ها ترنم می‌شود که از هر چاووش ما فقط به ذکر دو بیت اول آن بسنده می‌کنیم.

«مسافران روانند به کربلای حسین
به اشتیاق زیارت کنند بی‌تابی
برای عرض ادب مرقد و سرای حسین
به گوش دل شنوند نای نینوای حسین»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۳۲)

و یا:

«حدیث قرب حسینی خدا به سینه نوشت
در آن زمان که شود رستخیز روز جزا
زمین کربوبلا قطعه‌ی ز خاک بهشت
برند جمع ملک در بهشت کربوبلا...»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۳۴)

۱-۴-۳. بازگشت از کربلا

«ای موالی ما ز سوی کربلا برگشته‌ایم
آمدیم ما از طواف قبر شش‌گوش حسین
از طواف خامس آل‌عبا برگشته‌ایم
ما ز سوی اکبر زیبالقا برگشته‌ایم»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۳۶)

چاووش خوانی کربلا در دوران گذشته که سفر با حیوانات صورت می‌گرفته و زوار چندین ماه در راه و سفر بوده‌اند جذابیت و معنویت بیشتری داشته است. در سال‌های اخیر هم که درهای کربلا و بیت‌الحرمین به روی زائران ایرانی باز شده و بازار چاووش خوانان کربلا با همان معنویت گذشته داغ است و مضمون چاووش‌ها در صدای پر تأثیر چاووش‌خوان‌ها چشمه‌های اشک را جاری نموده است.

و یا برای حضرت ابوالفضل:

«اگر تو اهل ولایی و داغدار حسین
به خون عهد وفابست با برادر خویش
برو طواف ابوالفضل تکسوار حسین
بودی در همه احوال غمگسار حسین»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۴۹)

چاووش خطاب به آب فرات نیز فراوان است که از این دست یک نمونه ذکر می‌شود که از سروده‌های ذاکر است:

«ای آب فرات از کجا می‌آیی
خود را نرساندی به لب خشک حسین
ناصاف ولی چه باصفا می‌آیی
دیگر به چه رو به کربلا می‌آیی»
(سعیدی، ۱۳۹۳: ۴۸)

۱-۴-۴. چاووش در وصف امام موسی کاظم (غریب بغداد)

«به کاظمین عزیزی غریب و بی‌یار است
طواف کن ز دل و جان غریب زندانی
دو چشم موسی کاظم به راه زوار است
به وقت شام دل هر غریب افگار است»
(سعیدی، ۱۳۹۳: ۵۱)

۱-۴-۵. چاووش امام هادی و امام حسن عسکری «دو گنج سامرا»

«بیا رویم عزیزان ز بعد کربوبلا
کنیم عرض ادب جملگی در آن مأوی
به افتخار زیارت به خاک سامرا
امام هادی و هم عسکری ز راه وفا...»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۵۲)

۱-۴-۶. چاووش شام و سوریه

در مورد زیارت حضرت زینب (س) نیز چاووش‌های زیادی در هرمزگان متداول است که به ذکر نمونه‌هایی بسنده می‌کنیم:

دختر شیر خدا بانوی عالم زینب	أسوه حُجَب و حیا بانوی عالم زینب
در خطابه چو علی صفاشکن قوم دغا	ذیغم کرب و بلا بانوی عالم زینب...»
	(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۵۲)

و یا:

بیا رویم عزیزان به خدمت زینب	کنیم از دل و از جان زیارت زینب
همان که هر شب و هر روز در عزاخانه	به گوش خویش شنیدیم مصیبت زینب...»
	(سعیدی، ۱۳۹۶: ۵۵)

۱.۴.۷. چاووش برگشت از سوریه

«هزار شکر که رفتیم به خدمت زینب	به صد نیاز برای زیارت زینب
طواف مرقد زینب بود طواف بهشت	شدیم شامل لطف و شفقت زینب...»
	(سعیدی، ۱۳۸۷: ۵۷)

و یا:

«ای ناله بیا به ناله‌های زینب	ای گریه بیا به گریه‌های زینب
می‌شد متلاشی از آن واقعه کرب و بلا	گر کوه احد بودی به جای زینب...»
	(سعیدی، ۱۳۸۷: ۵۹)

در هرمزگان شهرستان بستک به شهر شروه و ترانه معروف است و میناب به شهر مرثیه‌سرایان از این رو بسیاری از شاعران در این دو شهر هرمزگان زیسته‌اند و آثار فاخری را پدید آورده‌اند.

۱-۵. کاربرد پنجم چاووش - زیارت حج (مکه و مدینه)

چاووش‌خوانی زیارتی در سه مورد کاربرد ویژه دارد؛ نخست؛ رفتن به زیارت امام رضا (ع) که در دست‌تر است و امکان آن فراهم است تا همه زائر امام هشتم باشند؛ دوم؛ بعد از آن چاووش کربلاست که امروزه شرایط زیارت آن امام بزرگوار آسان‌تر شده است و سوم؛ چاووش‌خوانی مکه و مدینه است که به هنگام رفت و برگشت حاجیان ترنم می‌شود.

یکی از شرایط چاووش‌خوانی صدای خوش است؛ همین‌طور چاووش‌خوان باید به نوا هم تسلط داشته باشد؛ چون گاهی اشعار چاووش، مشکل وزن و قافیه هم دارند که چاووش‌خوان استاد به خوبی از پس این مشکلات وزنی، نوایی برمی‌آید.

۱-۵-۱. چاووش مکّه و مدینه

«خوشا به حال شما زائران بیت‌الله
شما مفتخرید زائران جد حسین
طلب شدید شماها به دعوت الله
زیارت نبوی در مدینه‌ی حرمین...»
(سعیدی، ۱۳۸۷: ۱۷)

و:

«سلام به یثرب و بطحا دو سرزمین خدا
به این عم نبی حضرت ولی‌الله
دگر به ماه مدینه رسول هر دو سرا
به کوثر نبوی آن شفیع‌ی فردا...»
(سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۰)

و یا:

«مدینه حرمین گنج کبریا باشد
بود بهشت الهی مدینه حرمین
حریم پاک نبی جنت خدا باشد
هزار حیف عیان نیست قبر مادر حسین...»
(سعیدی، ۱۳۸۷: ۲۱)

۱-۵-۲. طواف کعبه

«شکر خدا که شد به جهان حاجتم روا
اندر مناسک حج آن مکان پاک
رفتم طواف کعبه همان خانه خدا
سعی صفا و مروه نمودم به اشتیاق...»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۲۴)

۱-۵-۳. بازگشت از مکّه و مدینه

«رفتم مدینه‌ی حرمیت حضرت نبی
رفتم بقیع روضه‌ی رضوان شعیان
دیدم به چشم دل به یقین غربت علی
عطر بهشت خورد به مشامم در آن میان...»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۲۶)

۱-۵-۴. چاووش مظلومه مدینه

«چه روی داده که بانگ خروش می‌آید
هنوز ناله کند از شکستن پهلو
صدای ناله‌ی زهرا به گوش می‌آید
گهی به غشه و گاهی به هوش می‌آید...»
(حسینی قضائی، ۱۳۹۴: ۲۷)

۱-۶. کاربرد ششم - تشییع جنازه

هرگاه جوان و یا شخص مهمی دار فانی را وداع گوید، علاوه بر اینکه ملا، جمله لا اله الا الله را می‌خواند و سایر مردم در جوابش محمد رسول الله و علی ولی الله را تکرار می‌کنند؛ اما اگر در آن مراسم ملای چاووش خوانی هم باشد شروع به چاووش خوانی می‌کند که بیشتر مضامین این چاووشی در سوگ و فراق سالار و سردار شهیدان است. نمونه‌ای از این قبیل چاووشی به قرار ذیل است:

«آه از دمی که پای حسین در رکاب شد
ناگه سکنه آمد و گفتا که‌ای پدر
ایوان دین ز تیشه‌ی ظالم خراب شد
از داغ تشنگی دل زارم کباب شد...»
(رستمی و ابوسعیدی، ۱۳۹۱: ۲۰۷)

و:

کسی نگفت به زینب که‌ای دل افسرده
بقای عمر تو بادا برادرت مرده
کسی نگفت به کلثوم که‌ای ستوده ناس
بقای عمر تو بادا که کشته شد عباس
کسی نگفت به لیلا که‌ای خسته جگر
بقای عمر تو بادا که کشته شد علی‌اکبر...
(رستمی و ابوسعیدی، ۱۳۹۱: ۲۰۶)

همان طور که گفته شد چاووش خوانی در هرمزگان شش کاربرد دارد که ما فقط دو یا سه بیت از ابتدای هر چاووش را ذکر کردیم، که البته چاووش خوانی زیارت امامان و اماکن متبرکه کاربرد بیشتری دارد. از این رو چاووش را می‌توان نماد سفر زیارتی دانست؛ چرا که با چاووش خوانی معنویت و صفای زیارت بیشتر می‌شود و شور و هیجانی افزون به سفر می‌دهد.

نمونه‌ای از یک چاووش خوانی سفر به کربلا:

«آه از دمی که بست سلیمان کربلا
می‌ریخت اشک حسرت می‌گفت الفراق
ای همگنان شهر و وطن ما مسافریم
ای هم‌رهان اهل وطن ما مسافریم
ما می‌رویم کربوبلا بهر ماندگار
ما می‌رویم مرگ پس از سرما می‌رسد
ای موالی موسم فصل بهار کربلاست
موسم گل چیدن است‌ای عنده‌لیبان چمن
هم عنان با قاسم و عباس و اکبر شیعیان
عزم سفر به سمت بیابان کربلا
ما را زمانه خوانده به مهمان کربلا
وقت یاری کردن است هر کسی غمگسار کربلاست
تا وعده‌گاه عرصه میدان کربلا
جاوید و زنده‌اند شهیدان کربلا
در وعده‌گاه به جولان کربلا
لاله باید چید هر کس داغدار کربلاست
کاروان سالار این ره شهیدان کربلاست
طالبان با بوی خوش از گل‌گذار کربلا...»
(رستمی و ابوسعیدی، ۱۳۹۱: ۲۰۷)

نمونه‌ای از چاووش خوانی جهت سفر زیارتی به بارگاه ملکوتی امام هشتم علی بن

موسی الرضا (ع):

ز تربت شهداء بوی سیب می‌آید
کسی ز طوس نیامد که نارضا باشد
ز طوس تا به مدینه هزار فرسنگ است
به هوش باش که رضا خواب نیست بیدار است
غریب اگر چه به غربت میانه گنج است
غریب اگر چه به غربت میان گلزار است
غریب اگر چه به غربت بود چه اسکندر
دلیم ز غصه بسی ناشکیب می‌سوزد
ز طوس بوی رضای غریب می‌آید
به شرط آنکه جانب رضا، رضا باشد
سری نهاده به زانو رضا دلش تنگ است
همیشه چشم شریفش به راه زوار است
همین که شام شود آن غریب در رنج است
همین که شام شود دیده‌هایش خونبار است
به وقت شام بریزد ز دیده خون جگر
دل غریب برای غریب می‌سوزد

آنجا که غریب ناله زار کند آنجا که غریب رو به دیوار کند
 بالین سر غریب خشتی باشد مادر به کجا که ناله بسیار کند
 (رستمی و ابوسعیدی، ۱۳۹۱: ۲۰۸)

آئین چاووش خوانی در حال حاضر هم همواره رونق دارد و چاووش خوانان به عنوان یک شغل از این آئین درآمدزایی می‌کنند؛ چاووش خوانان برای چاووشی خواندن مبلغی را ذکر می‌کنند؛ اما زائر بسته به وسع خود بین پنجاه تا صد و پنجاه هزار تومان به چاووش خوان وجه نقد می‌دهد و گاهی نیز زائران در سفر زیارتی او را از سوغاتی‌های خود بی‌نصیب نمی‌کنند؛ هر چه صدای چاووش خوان خوش‌تر باشد، طرفدار بیشتری دارد و از این رو بازار و کسب او داغ‌تر می‌شود؛ چاووش خوانی در تمام ایام سال رواج دارد؛ اما چاووش خوانی زیارتی در فصل تابستان که با تعطیلی مدارس و دانشگاه‌ها همراه است، رونق بیشتری می‌گیرد. چاووش خوانان فقط به هنگام چاووشی در مراسم زیارتی حقوق دریافت می‌کنند، ولی به هنگام چاووش خبری، چاووش منبری و چاووش دفن میت هیچ هزینه‌ای دریافت نمی‌کنند در دو مورد اول برای رسیدن به اجر معنوی و در مورد میت برای همدردی با داغ‌دیدگان چاووش می‌خوانند.

فرهنگ و ادبیات آئینی ایران ریشه در اعتقادات دینی و پیوند عمیق عاطفی با معصومین دارد و از این آبخورهای ارزشمند و متعالی بهره‌مند شده است، آئین‌های نمایشی و کارکردها و آثار آنها در تعمیم درک بهتر آموزه‌های دینی و گسترش آن در بیان نسل‌های جوان نقش ویژه‌ای را ایفا می‌کند. شاهرخ مسکوب در این باره می‌نویسد: « مناسک و آئین‌های دینی انسان را از روزمرگی مادی نجات می‌دهد و سبب افزایش عطوفت و همدردی و تحول و تغییر مشیت و خلاقه میان افراد جامعه می‌شود و در جمع‌گرایی و وحدت اجتماعی نیز نقش مهمی دارد» (موسوی و مساعد، ۱۳۹۶: ۵۷)

۲. نتیجه

چاووش خوانی در هرزگان شش کاربرد دارد. کاربرد اول بیشتر در شب‌های دوشنبه و جمعه است که چاووش خوان بعد از نماز مغرب و عشاء از مسجد یا حسینیه محل بانگ چاووشی را سر می‌دهد تا مردم را از روضه خوانی در آن شب با خبر سازد. کاربرد دوم چاووشی هنگامی است که نوحه خوانان، نوحه خوانی را به اتمام می‌رسانند و ملا یا روحانی محل قصد دارد بر بالای منبر وعظ و روضه برود. این گونه است که با چاووشی بدرقه می‌شود کاربرد سوم چاووشی سفر جهت زیارت به عتبات عالیات و مشهد مقصد است که در چند نوبت انجام می‌شود. در گذشته چاووش خوان بر بلندی یا بر بالای

مسجد قرار می‌گرفت و بانگ چاووش سر می‌داد. دلیل قرار گرفتن چاووش خوان بر بلندی به این سبب بود که چون برق و باند صدا و دستگاه‌های صوتی وجود نداشت تا صدایش به تمام محل برسد. امروزه اما کاربرد نوع اول و دوم چاووشی با استفاده از دستگاه‌های صوتی درون مسجد یا حسینیه انجام می‌شود. اما سوم قبل از رفتن زائر با استفاده از دستگاه صوت بر بالای پشت بام منزل اجرا می‌شود و به وقت برگشت زائر از سفر زیارتی به صورت پیاده روی انجام می‌شود. نوع چهارم کاربرد چاووشی به هنگام تشیع جنازه و حمل فوت شده به آرامستان است؛ و نوع پنجم چاووش خوانی جهت خبر نمودن از زیارت حج، حاجیان است. در روز عاشورا در گرماگرم سینه‌زنی و عزاداری، فرصتی خوبی نیز دست می‌دهد تا چاووش خوانان صدای سوزناک خود را در خدمت مرثیت واقعه عاشورا بگذرانند. نوع ششم چاووش خوانی که بیشترین کاربرد در استان هرمزگان را دارد و امروزه نیز زنده و گسترده در روستاها و بعضی از نقاط شهری هرمزگان رواج دارد، چاووش خوانی جهت رفتن به مشهد مقدس است که بیشتر به صورت کاروانی صورت می‌گیرد.

منابع

- حداد عادل، غلامعلی، ۱۳۸۶، *دانشنامه جهان اسلام* (ج ۱۱)، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- حسینی قضائی، غلامحسین، ۱۳۹۴، *چاووش خوانی*، قم، موعود اسلام.
- حمیدی، جعفر، ۱۳۸۹، *استان زیبای بوشهر*، بوشهر، شروع.
- خاقانی، افضل‌الدین، ۱۳۶۸، *دیوان*، دکتر ضیاء‌الدین سجادی، تهران، زوآر.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- رستمی، ابوسعید؛ سعیدی، سهراب، ۱۳۹۱، *مرثیه سرایی در هرمزگان*، قم، دارالتفسیر.
- سعیدی، سهراب، ۱۳۹۳، *نوحه و عزّا در هرمزگان*، قم، دارالتفسیر.
- _____، ۱۳۸۷، *رخش بی سوار*، قم، دارالتفسیر.
- _____، ۱۳۹۶، *نوحه گویان بی دیوان*، قم، دارالتفسیر.
- شریفیان، محسن، ۱۳۸۳، *اهل ماتم (آواها و آئین سوگواری در بوشهر)*، تهران، دیرین.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا، ۱۳۸۲، *شعر فارسی*، بخارا، شماره ۳۲.
- عمید، حسن، ۱۳۸۶، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، امیرکبیر.
- عنصری، جابر، ۱۳۶۶، *درآمدی بر نمایش و نیایش در ایران*، تهران، جهاد دانشگاهی.
- علم، محمدرضا؛ رستمی، سارا؛ ولی عرب، مسعود، ۱۳۹۵، *فرهنگ عامه شوشتر در دوره قاجار و پهلوی*، تهران، بی نا.
- قلی پور، جمشید، ۱۳۷۹، *موسیقی بومی مازندران*، مازندران، انجمن موسیقی مازندران.

پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۹، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۱۵/۱۳۹۸

مصاحب، غلامحسین، ۱۳۸۱، *دایرة المعارف مصاحب*، تهران، امیر کبیر.
موسوی، زینب سادات؛ مساعد، مه‌ری، ۱۳۹۶، «جایگاه چاووشی خوانی در پوشهر و بررسی ادبی و زبانی آن» دومین همایش فرهنگ عامه، دانشگاه پوشهر، صص ۵۸۸-۶۱۴.
هاشمی، علیرضا، ۱۳۸۷، «چاووش و چاووش خوانی در سفرهای زیارتی»، نجوای فرهنگ، شماره ۸ و ۹ صص ۳۷ الی ۴۴.
یوسفی، غلامحسین، ۱۳۷۰، «چاووش»، کلک، ش ۱۴ و ۱۵، صص ۵-۹.

